

UOT 81'1

MEHRİBAN ƏSƏDULLAYEVA

XIX ƏSRİN SONU -XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN YARADICILIĞINDA MAARİFÇİ-REALİST DİL

Məqalədə XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin yaradıcılığında maarifçilik, yenilik, cəhalətə qarşı mübarizə, milli birliyə çağırış, - maarifçi-realist dil təhlil edilmişdir. Qeyd olunur ki, ədəbi mühit nümayəndələrinin yaradıcılığında klassik məhəbbət lirikasının ənənəvi mövzuları ilə yanaşı, maarifçilik ideyaları, tənqidi-realist-satirik meyillər, dövrədən şikayət, haqsızlığa etiraz motivləri də bədii dildə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi mühit, publisistika, dil-üslub, maarifçi dil*

Ədəbi dilimizin inkişafı naminə mübarizə meydanının ön sıralarında ədiblərimiz yorulmadan mübarizə aparmışdılar. Dilimizin təəssübkeşləri qələmlərinin məhsulu olan əsərlərdə xalq danışığı dilindəki koloriti, canlılığı, bədiiliyi, təbiiliyi əks etdirərək, toxunduqları məsələlərə, eləcə də, yaşadıkları dövrün real mənzərəsini söz sənətində canlandırmağa nail olmuşdular. XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın çar hakimiyyətinə tabe olduğundan sonra xalqın həyatında istər siyasi, istərsə də iqtisadi cəhətdən çətinliklər ortaya çıxmağa başladı. Fars təsirindən yaxa qurtarmağa çalışan xalqımız bu dəfə ruslaşdırma siyasəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Professor Əhməd Cəfəroğlu yazırdı: “xalqın yeganə xilas yolu milli kultür istiqlaliyyətini davam etdirmək, dil və ədəbiyyat sahəsində heç bir fədakarlığa yol açmamaqdı” (3, s.103). XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ictimai həyatında maarif, elm, təhsil məsələlərinə olma maraq milli oyanışa təkan verdi və bütün bu məsələlər bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmağa başladı. Bədii ədəbiyyatda cəmiyyətimizdə mövcud olan mədəni gerilik, təhsilə biganəlik, nadanlıq satirik dildə ifşa olunur, xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa sövq edən maarifçi-realist üslub geniş yayılmağa başlamışdır. XX əsrin əvvəllərinə doğru ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi çevriliş isə yeni ədəbiyyatın yaranmasına və maarifçi dili əhatə edən lüğət tərkibinin zənginləşməsinə yol açdı.

Realizmə ilkin maraq klassik mövzuların tərkibində, qəzəl ədəbiyyatında və aşığı şeiri üslubunda yaranırdı. Ədəbi mühitin Qüdsi, Fəqir, Salik, Bikəs, Nəqqaş və Sidqi kimi nümayəndələri lirik şeirlərində, xüsusən şifahi xalq-aşığı şeiri üslubunda qələmə aldıkları mövzularda dünyəviliyə və bəşəri ideala söykənirdilər. Aşığı şeiri üslubundan əvvəl bu şairlərin əksəriyyətinin yaradıcılığı nəsihətamiz və didaktik mövzuların özündə də maarifçilik ideyalarının ilkin cürcətilərini görmək olurdu. İctimai ziddiyyətlərin nəsihət və didaktika yolu ilə həll olunacağına bəslənən inam bu şairlərin əksəriyyətində maarifçi realizmə keçidin ilkin və rüşeym mərhələsini təşkil edirdi (4, s.336). Bu nəsihətçilik klassik Şərq didaktik lirika ənənələrindən və islam maarifçiliyindən irəli gəlirdi. Odur ki, ədəbi mühitdə orta əsr “maarifçiliyi” ruhunda nəsihətamiz səpkidə yazılan “maarifçi” şeirlər ibrətnamə adlandırılırdı. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan maarifçilik hərəkatının ən inkişaf etmiş dövrlərindən biri hesab olunur (6, s.306). Mirzə Cəlil Şurbi də maarifçi şair olmuşdur. Yaradıcılığında daha çox klassik qəzəl və maarifçi şeirlərə üstünlük vermişdir. Orijinal bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngin qəzəlləri sadə xalq danışığı dilində yazılmışdır :

Düşmə eşqə, ey könül, xof eylə, olma mübtəla,
Bu bəlayə tapmadım özümdən özgə çarə mən (6, s.311).

Mirzə Cəlil Şurbi də maarifçi şeirlərində yenilik duyğusu, cəhaləti tənqid atəşinə tutmaq, elmə rəğbət kimi hisslərini misralara tökmüşdür. Onun “Elm və cəhalət” şeiri maarifçi ziyalıların ictimai mühitdəki çətinlik və mübarizələrini əks etdirir. Şeirdə elmlə cəhalətin qarşılaşdırılmasını maarif dilinə aid olan sözlərlə zənginləşdirir. Burada işlənən tənəvvür sözü osmanlı dilində maarifçilik anlamına gəlmiş sözdür

Elm deyir:

Milləti – islamı tənəvvür etməyə, əfsus, ah.

Parlayıb çıxdımsa da, onlar mənə etmib nigah,

Söylədim, böylə neçin? Dedi, bizə molla demiş:

Milləti-islamə bəsdir tək tənəvvüc və nigah (6, s.313).

Naxçıvan ədəbi mühitində M.Şahtaxlı, C.Məmmədquluzadə, M.T.Sidqi, H.Cavid, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, Ə.Şərif, R.Təhmasib, Ə.Qasımov, Ə. Qərib, M. Rəsizadə, M.S.Ordubadi kimi görkəmli şəxsiyyətlər yetişib formalaşmış, onlar maarifçi fikrin, ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafında mühüm rol oynamışdılar. Ümumiyyətlə, XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində əsas XVIII əsrdən qoyulan maarifçi realizm ənənələri, yeniləşmə prosesləri daha da qabarıqlaşaraq təzkirəçiliyi və nəzirəçiliyi arxa planda qoydu. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz ədəbi mühitin nümayəndələri də öz sələfləri kimi ümid edirdilər ki, maddi həyat tərzinin yaxşılaşdırılması üçün xalqın elmə, maarifə yiyələnməsi ilə, eyni zamanda ictimai bəlalardan, savadsızlıqdan, o cümlədən mədəni gerilikdən xilas olması mümkündür.

XIX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində nəsihətəməz və didaktik, maarifpərvər ideyaların klassik poeziya nümunələrinin tərkibində yaranırdı. Bu dövrdə Salikin “Bədiyə-lətifə” mənzuməsində didaktik, tərbiyəvi motivləri, Fəqir Ordubadinin “Olur” rədifli ibrətnaməsi, Ağarəsul Əttarın “Oyna” rədifli qəzəl-nəsihətnaməsində maarifçi-didaktik fikirlər öz əksini tapırdı.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində maarifpərvər ziyalılardan biri də Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903) olmuşdur. Akademik İsa Həbibbəylinin təbirincə desək “XIX əsrin 70-80- ci illərində yetişib formalaşan yeni maarifçi nəsil 90-cı illərdən etibarən müəyyən mənada M. T.Sidqinin əməl və ideyalarını müstəqil surətdə davam etdirməklə maarifçilik hərəkəti meydanına atılmışdır... Milli maarifçiliyin məktəb, dərslük, teatr, ədəbiyyat və mətbuatın inkişafı ilə bağlı ən yaxşı ənənələri bir çox görkəmli ziyalılarla yanaşı, həm də M.T. Sidqinin adı ilə bağlıdır. Onun çoxcəhətli ədəbi-pedaqoji və elmi fəaliyyəti milli maarifçilik hərəkətinin və ədəbiyyatımızın tarixində Seyid Əzim Şirvani dövrünün davamı, Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundov mərhələsinin ərəfəsi və başlanğıcıdır” (7, s.3). M.T.Sidqi ədəbi mühitdə maarifçi-realist poeziyanın yaradıcısı kimi diqqəti çəkirdi. Sidqinin elmi və maarifi təbliğ edən, eyni zamanda məktəbi və maarifi təbliğ edən uşaq şeirləri və uşaq şərqləri, qəzəlləri maarifçiliyi təbliğ edən nümunəvi yaradıcılıq nümunələri idi. M.T.Sidqinin Sidqinin uşaqlar üçün qələmə aldığı “Kəblə Nəsir” mənzum hekayəsi, Sidqinin oğlu Məhəmmədəliyə yazdığı mənzum nəsihətnaməsi, “Qızlara hədiyyə” və “Nümünəyi-əxlaq” dərslükləri “Ata və ana məhəbbəti”, “İki bacının söhbəti”, “Analar bəzəyi”, “Övlad məhəbbəti”, “Nəfsi səlāmət uşağın hekayəsi” əxlaqi, tərbiyəvi ideyalar təbliğ edən hekayələrinin maarifçi-realist üslubun inkişafına təsir edən əsər kimi qiymətləndirmək olar. Sidqi maarifçi şeirlərindən ümumxalq dilinin təzahürləri onların axıcılığına, aydınlığına və asan anlaşmasına imkan yardır. Məsələn, ədəbi dilimizdə “bacarmaq” mənasında olan “bilmək” feilinin iştirakı ilə yaranan tərkibi feillər (gələ bilmək, oxuya bilmək və s.) M.T. Sidqinin dilində xalq danışığı dilində olduğu kimi işlənir:

Hər kəsə desəydim, deyərdi olmaz,

Havada quş kimi insan uçammaz (7, s.25).

M.T.Sidqinin maarifçi-realist üslubda yazdığı əsərləri o cümlədən “Məsnəviyati-

mədəniyyə” və “Mənzumə” əsərləri, “Heykəli-insanə bir nəzər” onun M.Şahtaxtıliya, S.M.Qənizadəyə yazılmış məktubları da bu baxımdan təqdirəlayiq əsərlər sırasındadır. Sidqi öz maarifçi-didaktik görüşlərində XIX əsr Azərbaycan maarifçi realizminə və bir qədər də klassik Şərq ictimai-fəlsəfi dünyagörüşünə söykənirdi. Lakin istər Sidqinin, istərsə də Ağarəsul Əttar və Fəqirin ibrətnamə və qəzəllərində qaldırılan maarifçi-realist ideyalar bu şairlərin yaradıcılıqlarının sonrakı mərhələlərində cilalanaraq yetkinləşmiş və maarifçi ictimai tənqid səviyyəsinə qalxmışdır (4, s.345). Ədəbi mühitin nümayəndələri əsərlərində zamanın tələbindən irəli gələrək ərəb-fars tərkiblərindən, osmanlı ləhcəsinə xas olan sözlərdən, rusizmlərdən istifadə etmişdilər. Buna baxmayaraq ana dilimizdə yazılmış əsərlərdə sadə el-oba deyimləri ilə zəngin ədəbi irs yarada bilmişdilər.

Fəqir Ordubadi Xəyyamın fəlsəfi lirikasına istinadən qələmə aldığı bu qəzəli ədəbi mühitdə klassik Şərq fəlsəfi lirika ənənə-lərinin davamı olmaqla yanaşı, həm də şairin gələcək maarifçi görüşlərinin təməli və başlangıcı idi:

Beş gündən ötrü dövlətü malü imarəti
Gəl istəmə, gedəndə ki, bir intizar olur.
Fitnə dolub cahana, xələyiq olub şərir,
Yoxdur cahanda xeyir, əcəb ruzigar olur.
Mərdüm bulur halalı hərəmü hərəmü pak,
Nahaq şəhadət onlara daim şüar olur.
İmanların satalla çilov, çayü qəhvəyə,
Çoxdur bu şəxs yarları yadxa olur (4, s.242).

Bu ədəbi nümunələrdə işlənən qəliz ərəb, fars sözləri ilə əlaqədar olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət ərəb, fars dillərinin ədəbi dil kimi hakim mövqedə olması, klassik üslubun şeir dilinə müəyyən qədər təsir göstərməsi, eyni zamanda ədib, yazıçı və şairlərimizin bu dillərdə təhsil alması səbəbindən Fəqir Ordubadinin də poeziya dilində çoxlu sayda belə sözlərə rast gəlmək olur. Əsgər Qədimovun ibrətnamə adlandırdığı bu qəzəldə XIX əsrin 60-80-ci illərinin Azərbaycan maarifçilərinin ədəbi-ictimai məramı ilə üst-üstə düşür və onların maarifçi görüşləri ilə həmahəng səslənirdi. Fəqir Ordubadi də öz maarifçi müasirləri və xələfləri kimi “fitnə dolub cahana”, “xələyiq olub şərir”, “yoxdur cahanda xeyir”—deməklə bəşəri ictimai ideala söykənir və maarifçilik mövqeyindən çıxış edirdi.

Ağarəsul Əttar bəzi qəzəllərində klassik lirika ənənələrindən uzaqlaşmağa, həyatla bağlı mövzulara meyl etməyə səsləyirdi. Şair öz lirik qəhrəmanını klassik aşiq obrazları kimi zülfə, əbruyə, müjgana məftun olub yar yolunda ah-nalə etməməyə, həyatda ayıq və huşyar olmağa çağırırdı. Şairin ictimai-estetik düşüncəsinə görə hər bir insan həyatda yüksək mənəvi idealla yaşamaq, hünər və bacarığını xeyirxah əməllərə sərf edib təmiz və mərdanə ömür sürməlidir. Əttar maarifçi mətləblərdən çıxış edərək yazırdı ki, məhəbbətdən, gözəlin vəsfindən deyil, ictimai mövzulara müraciət olunmasını tövsiyyə edirdi:

Bəsdir, könül , əbru sözü, şəmşir ilə oyna,
Müjgan nədir, ey qəddi kaman, tir ilə oyna...
Fəttan gözə ahu kimi heyran nə baxarsan?
Səyyad kimi daimi xəncir ilə oyna.
Tutma səri-zülfün o xəttadidə pərinin,
Məcnun kimi az həlqeyi-zəncir ilə oyna.
Qarqu atı at bir yana, ətfalə qoşulma,
Məşq isə qərəz, bəxti-cəvan pir ilə oyna (4, s.142).

Klassik lirikanın qəzəl janrında verilən bu ibrətamiz və didaktik tövsiyələr Əttarın klassik şeir formalarının mövzu və ideya baxımından artıq öz istiqamətini dəyişdiyini və gözəllərin

mədhindən uzaqlaşb yeni maarifçi mətləblərin ifadəsinə yönəldiyini göstərirdi. Orta əsr maarifçiliyindən fərqli olaraq Ordubad ədəbi mühiti nümayəndələrinin maarifçi realizmindəki nəsihətçilik və didaktika cəmiyyətin yeni mütərəqqi qanunlar əsasında tərbiyə və islahına xidmət etdiyi üçün tam yeni mahiyyət və məzmun kəsb edirdi.

XIX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan ədəbi mühitində maarifçi ideyaların güclənməsi ilə əlaqədar olaraq məktəbə və maarifə maraq hissi getdikcə çoxalırdı. Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələri maarifçi-realist məktəb və maarifdən daha çox yazmağa və yeni üsullu tədris ocaqları yaratmağa təşəbbüs göstərirlər.

XIX əsrdə meydana gələn və əsasları ilə əvvəlki dövrlərə bağlı olub, bu dövrdə formalaşan şeir növləri – satira, mənzum məktublar, mənzum hekayələr, təmsil dövrün şeir dilinə təsir edir, ifadə tərzinə görə onda bir sıra yeni cəhətlər əmələ gətirirdi. Bu dövrdə şeir dilinin ictimai kəsəri artır, könül oxşayan lirik ifadələrlə yanaşı, hədəfə təsir etmək məqsədilə deyilən sərt, ciddi ifadələrdən daha geniş miqyasda istifadə olunmağa başlanır. Bu, şeir dilinin lüğətinə, məcazlar sisteminə də öz təsirini göstərirdi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində şeir, nəsr dilində yeniləşmə görünür və öz əhatə dairəsinə görə genişlik, əvvəlki dövrlərin ədəbi nümunələrinin dilindən xeyli fərqlənir. XX əsrin əvvəllərində demək olar ki, bədii ədəbiyyatın dram və nəsr növləri ilə əlaqədar olaraq da bədii dil üslubları genişlənir.

Maarifçilərin dilinin leksikasının əsasını məktəb (dərs kitabı) leksikası təşkil edir, burada mürəkkəb obrazlar (lirik romantiklərdəki kimi) olmur, ironiyaya da (satirik-realistlərdəki kimi) yol verilmir, lakin nə qədər paradoksal olsa da, maarifçi ədəbiyyatı yaradanlar, adətən, lirik-romantiklər və satirik-realistlər arasından çıxan söz ustalarıdır-H.Cavid və M.Ə.Sabirin adlarını çəkmək kifayətdir (9, s.581).

H.Cavidin şeir dili özünəməxsusluğu, fərdi üslub və ifadə tərzinin aydınlığı ilə seçilir. Ancaq bunlar – bədii dilin realist ənənə üzərində zənginləşməsi onu romantik bədii təsvirdən təcrid etmir. Təsvir olunan hadisələr obrazlı bədii dillə, poetik ruhla böyüdülmür, təsvir olunan xırda bir mənzərə xüsusi təsir oyadır. “Qız məktəbində”, “Sevinmə, gülmə, quzum”, “Öksüz Ənvər”, “İlk bahar”, “Çiçək sevgisi”, “Qoca bir türkün vəsiyyəti”, “Hərb və fəlakət”, “Kiçik sərsəri” kimi orijinal şeirləri uşaqların onlarda dünyagörüşünün, əqlin, təfəkkürün, bədii zövqün və təxəyyülün formalaşmasına müsbət təsir edən maarifçi ruhda poeziya nümunələrindəndir. Şairin özü də bədii obraz da yüksək emosional bədii dillə danışarkən təbii vəziyyətindən çıxmır, düşüncəni, münasibət və davranışı, xatirə və təəssüratı, geniş mənada gerçəkliyi ifadə edir. H. Cavidin aşağıdakı şeirində bunu aydın görmək olar:

Yoq təbiətdə öylə bir qüvvət,
Əbədi, həm də paydar olsun.
Həp dəyişməkdədir bütün xilqət,
Həp dəyişməkdədir həyatü fünün,
Olmayan varmı inqilaba zəbun?
Varmı sarsılmaz öylə bir qanun!? (5, s.76)

Cəlil Məmmədquluzadənin maarifçi idayaları və demokratik düşüncələri mütəfəkkirin qələmində bədii ifadələrə çevrilərək, hədəfə aldığı insanları bir güzgüyə baxan kimi özünə baxmağa və dərinlən düşünməyə vadar edir. Bədii ifadə və təsvir üsulu yumoristik olsa da, ifadə olunan fikrin mahiyyətinə varınca hikmətinin dərinliyinə heyrət etməyə bilmirsən. Xalqın milli şüurunun oyadılması və özünüdərək səviyyəsinə çatdırılması üçün onun başa düşəcəyi öz dilində ona təsir göstərmək ən böyük məharət və ən böyük tapıntı idi. O dövrün xalq üçün yanan əsgər, ziyalı və mütəfəkkirləri bu yolu tutmuşdu. Çünki fəlsəfi dildə xalqa düşdüyü vəziyyəti anlatmaq mümkün deyildi. Ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslub sintaksis sahəsində daha

geniş üslubi-semantik diapazona malikdir. Belə ki, bədii ədəbiyyatda ədəbi dilin normalarına tabe olan söz birləşmələri və cümlə növləri ilə yanaşı, sırf üslubi səciyyəli birləşmə və cümlə formaları da işlənir ki, bu da, əsasən, danışıq-məişət üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdir və personajların nitqində, bəzən isə müəllif təhkiyəsində özünü göstərir (1, s.12).

Yerli və milli koloriti özündə əks etdirən yaradıcılığı Mirzə Cəlili maarifçi-realist ədib kimi ön plana çəkir. “Danabaş kəndinin əhvalatları” dərin ictimai məzmunlu, realist əsərdir. Burada Məhəmməd Həsən əmi adlı kəndlinin Kərbəlaya getmək üçün hazırladığı eşşəyinin itmək məcarası nağil edilir. Bu maraqlı əhvalatın arxasında ədibin dərin mənada istehzası, acı gülüşləri cəmlənir. C.Məmmədquluzadə satirik üslubda zamanın ictimai ziddiyyətlərini, ədalətsizliyini zahiri neytrallıqla kəskin ifşa edir. Ümumiyyətlə ədibin “Saqqallı uşaq”, “Şeir bülbülləri”, “Zırrama” kimi əsərlərində yumoristik, satirik çalarlar yaratmaqla bərabər az sözlə dərin fikir yürütmək, tənqid hədəflərini müxtəlif ədəbi-bədii, satirik sözlərlə qamçılamaq, aydın və anlaşılan sözlərlə zəngin bədii təsvir vasitələri, canlı müqayisə və paralellərlə gerçəkliyi üzə çıxartmaq, sadəlik, həyatilik, inandırıcılıq, elmə, təhsilə maraq oyatmaqla yaradıcılığına maarifçi-realist dil ilə bəzək vurmuşdur. Maariflənməyə, savadlanmağa bizim bir çox yazıçılarımız çağırır. Mirzə Cəlilin böyüklüyü bir də ondadır ki, o, “maarifin səmərəsini” də qabaqcadan görürdü, zahiri, üzdən mənimsənmiş savadın nə kimi ağır nəticələr verəcəyini əvvəlcədən duyurdu... (2, s. 22).

Eynəli bəy Sultanovun publisistikasında Naxçıvan mövzusu, maarifçilik görüşləri də mühüm yer tutur. Onun “Naxçıvan məktubları” silsilə məqalələrində milli oyanış və maarifçilik məsələləri ön plana çəkilmişdir. “Naxçıvan xəbərləri”, “Naxçıvanda nə danışılar”, “Dövlət dumasında seçkilər”, “Naxçıvan kişi gimnaziyası haqqında”, “Naxçıvan publikası” və s. kimi məqalələrində əsarət və cəhalətdən xilas olmağa, ictimai-mədəni tərəqqiyə maarifçi ruhda çağırış var idi. E. Sultanovun “Novruz ağa”, “Kiçik sərgüzəşt”, “Arxı keç, sonra bərəkallah de”, “Silistçi dəftərxanasında” və s. hekayələrində milli məişəti, adi adamları, sadə və qəribə əhvalatları qələmə alan Eynəli bəy Sultanov maraqlı bədii ümumiləşdirmələri sadə avə anlaşılıqlı bir dillə yazan maarifpərvər nasir kimi də diqqəti cəlb etmişdi.

Böyük ədəbin gerilikdən, elmsizlikdən maarifdən bəhs edən şeirlərində xalqın düşdüyü savadsızlıq, gerilik kimi bəlalardan nicat yolunu yalnız təhsildə, müasirlikdə görürdü. M.S.Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti” yığcam süjeti və sadə kompozisiyaya malik maraqlı əsərdir. 10 məktub vasitəsilə Avropada elm, maarif, mədəniyyətin inkişafını, eyni zamanda əldə olunan nailiyyətlərin Şərq ölkələrində də tətbiq olunmasını arzulayan müəllif maarifçi-realist fikirlərinin həyata keçməsinə ustalıqla ifadə edir. Ordubadi bu əsərində də bədii dil ilə dövrünü, mühitini, xalq dilinə münasibətini ifadə etmişdir.

Dilin zənginliyi, üslubun aydınlığı, dəsti-xəttin kamilliyi və cazibədarlığı yaradıcı üçün əvəzolunmaz məziyyətdir və bu əslində onun sənətkarlıq siqlətini, ədəbi prosesdə mövqeyini, ədəbiyyat tarixində yerini, ümumi mədəni tərəqqidə rolunu, təsir gücünü müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir (10, s.5). XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan bədii ədəbiyyatında təqdirəlayiq məsələ ana dilinə münasibət məsələsi idi. Osmanlı ləhcəsi, fars və ərəb, rus sözlərindən arınan dilimiz məhz maarifpərvər ziyalılarımızın əməyi sayəsində qorunub saxlandı. Ədəbi mühitin nümayəndələrinin yaradıcılığını gözdən keçirərkən ənənəvi dil-üslub formasından fərqli olaraq, maarifçi ruhda yazılmış şeirlərdə, nəsr əsərlərində sözlərin, ifadələrin birbaşa öz mənasında işlənməsi və realist üslubda yazılması ilə diqqəti cəlb edir. Eyni zamanda, maarifçi üslub lirik üslubdan daha orijinal və dövrün tələblərinə, zövqünə uyğun formada qələmə alınmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aytən Bəylərova "Bədii dildə üslubi fiqurlar", "Nurlan", Bakı-2008, 212 səh.
2. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 320 səh.
3. Caferoğlu A. Azərbaycan dil və edebiyatının dönüm nöqtələri ("Azərbaycan kültür dərnəgi"nin təşəbbüsü ilə 5 Nisan 1952 de eski Halkevinde verilen konferans). Ankara: Yeni Cezaevi Matbaası, 1953, 26 s.)
4. Əsgər Qədimov. XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti. Seçmə fənn. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2010, 546 səh.
5. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, I cild, Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 256 səh.
6. İsa Həbibbəyli. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı, "Elm və təhsil", 2015, 846 səh.
7. M.T.Sidqi.Əsərləri. Bakı:Çaşıoğlu, 2004, 280 səh.
8. Mübariz Süleymanlı. Azərbaycan kulturoloji fikir tarixindən (XX əsrin əvvəlləri). Bakı, "Nafta-Press", 2011, 208 səh.
9. N.M.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 686 səh.
10. Samət Əlizadə. Ön söz, Seyidov Y. Yazıçı və dil. B.,Yazıçı, 1979, 288 səh.
11. Seyidov Y. Yazıçı və dil. B.,Yazıçı, 1979, 288 səh.

*Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: quliyeva.mehriban@list.ru*

Mehriban Asadullayeva

PROGRESSIVE-REALISTIC LANGUAGE IN THE CREATION OF NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT OF THE LATE 19TH - THE EARLY OF 20TH CENTURIES

The article devoted to the Nakhchivan literary environment analyzes education, modernity, the fight against ignorance, and the call for national unity at the end of the 19th and early 20th centuries.

It is noted that along with the traditional themes of classical love lyrics, there are also places to be enlightening ideas, critical-realistic-satirical tendencies and against injustice.

Keywords: *Nakhchivan, literary environment, publicity, language-style, enlightenment language*

Мехрибан Асадуллаева

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-РЕАЛИСТИЧЕСКИЙ ЯЗЫК В ТВОРЧЕСТВЕ НАХЧЫВАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КОНЦА XIX - НАЧАЛА XX ВВ.

В статье, посвященной Нахчыванской литературной среде анализируются

просвещение, современность, борьба с невежеством, призыв к национальному единству конца XIX - начала XX вв. Отмечается, что наряду с традиционными темами классической лирики любви в творчестве представителей литературной среды на художественном языке нашли отражение и идеи просвещения, критико-реалистично-сатирические тенденции, жалобы на время, мотивы протеста против несправедливости.

Ключевые слова: *Нахчыван, литературная среда, публицистика, язык-стиль, язык просвещения*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 30.09.2019

Son variant 22.11.2019